

The Role of Environmental Education in the Foundations of Islamic Philosophy of Education

hafez sharifat¹, Ali Asghar Mashinchi^{2*}, Seyed Ahmad Hashemi³

1. PhD Student, Department of Philosophy of Education, Lamerd Branch, Islamic Azad University, Lamerd, Iran

2. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Lamerd Branch, Islamic Azad University, Lamerd, Iran

3. Associate Professor, Department of Educational Sciences, Lamerd Branch, Islamic Azad University, Lamerd, Iran

ABSTRACT

The aim of this research is to clarify the role of environmental education in the foundations of Islamic philosophy of education. Environmental education is a concept that humanity needs to address the environmental crisis. Therefore, it is necessary to extract practical strategies for this aspect of education based on a solid foundation. Since humans require divine guidance and Islam is the religion of the final prophet, the foundation of this work is based on Islam, with the objective of uncovering and identifying the concept and principles of environmental education in Islam through the core verses of the Quran and the sayings of the Imams. For this purpose, a qualitative research method of a descriptive-analytical nature was utilized. The findings indicate that Islam considers the environment as an inseparable unit and does not separate humans from the environment in the universe. This approach is rooted in a monotheistic worldview, meaning that the world and everything within it have their essence from and towards God. Nature and the environment are described as signs of divine power and greatness, and humans are made responsible for them in a manner befitting their worth. Based on the approach to environmental education derived from Islamic teachings, educational methods focusing on fostering an attitude towards studying nature as divine manifestations, the congruence of humans and nature, the revival of the connection between science and spirituality, and the sanctification of tree planting and plant cultivation can be presented for environmental education.

Received: 05 Jan 2025

Accepted: 15 Feb 2025

Available Online: 20 Mar 2025

Keywords

Islamic education, environment, ethics, theology

How to cite:

Sharifat, H., Mashinchi, A. A., & Hashemi, S. A. (2025). The Role of Environmental Education in the Foundations of Islamic Philosophy of Education. *Study and Innovation in Education and Development*, 4(5), 216-234.

* Corresponding Author:

Dr. Ali Asghar Mashinchi

E-mail: mashinchi@iaulamerd.ac.ir

© 2025 the authors. Published by Institute for Knowledge, Development, and Research.

This is an open access article under the terms of the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) License.

EXTENDED ABSTRACT

The rapid growth of pollution caused by industrialization, over-exploitation of natural resources, and unsustainable consumption patterns have significantly impacted the environment, particularly in large cities. Industrial activities, overuse of natural resources, and harmful human behaviors have resulted in the degradation of vital ecosystems. This environmental damage serves as a wake-up call for contemporary humans, prompting urgent calls for action to preserve and protect the planet. The destructive consequences include deforestation, desertification, soil degradation, and the depletion of freshwater resources. The industrial revolution, combined with easy access to natural resources, has only accelerated this process, pushing humanity toward an environmental crisis (1). The human-nature relationship has long been a subject of philosophical inquiry, with various traditions offering different perspectives on whether nature dominates humanity or vice versa. This question has been explored from diverse cultural, religious, and philosophical viewpoints, with environmental education serving as a vital link to understanding the human role in nature.

In this context, environmental education plays a crucial role in fostering a responsible relationship between humans and nature. The central concern is how humans interact with the environment and the world around them. Environmental philosophy, as a branch of philosophy, addresses the values and ethical obligations humans have toward nature. It emphasizes the protection and preservation of non-human elements of the ecosystem and the moral duties humans must uphold. This philosophical framework promotes an ecological analysis of human-nature interactions, asserting that the ultimate goal of creation is spiritual devotion. From an Islamic perspective, the relationship between humans and the environment is rooted in spiritual and ethical responsibilities, where nature serves as a means of self-improvement, understanding, and sustainable development. The key aspects of this relationship include the proper use and care of natural resources, grounded in the concepts of knowledge, reform, and environmental stewardship (2).

Historically, the rise of modern science, influenced by the paradigm of modernism, shifted human perspectives from a sacred, spiritual view of nature to a more materialistic and utilitarian one. This shift, marked by the rejection of religious perspectives and the secularization of nature, has led to exploitative practices and environmental degradation. The roots of this mindset lie in humanity's desire for dominance over nature, driven by selfishness and materialistic pursuits. The abandonment of religious teachings, particularly those found in the Quran, resulted in the desecralization of nature. The Quran, along with other religious texts, consistently emphasizes the protection and respect for the environment. As such, humans are held accountable for their actions toward nature, due to their unique qualities in creation. Environmental responsibility has become a key area of global attention, with environmental education emerging as a primary tool for promoting sustainable practices. Education about the environment, which spans from elementary education to higher academic institutions, aims to raise awareness about environmental responsibility and the ethical use of natural resources (3).

Environmental education, defined as an educational process that fosters environmental awareness and promotes conscious engagement with environmental issues, aims to instill values that influence behavior toward sustainable practices. The goal is not just the acquisition of knowledge but the

development of a deep-seated environmental ethics that shapes individuals' actions. This education encourages participation in environmental preservation, nurturing values that influence behaviors in ways that benefit the planet. It stresses the importance of fostering personal responsibility toward the environment, ensuring that individuals understand the impact of their actions on the world around them. Students are taught to align their behavior with sustainable practices, ensuring that their collective actions contribute positively to environmental well-being. Environmental education, therefore, seeks to equip individuals with the necessary skills, knowledge, and ethical outlook to live in harmony with nature and ensure its preservation for future generations (4).

In the context of Iran, the importance of environmental issues has gained increasing attention in recent years. Environmental organizations and governmental bodies have made efforts to incorporate environmental education into the national curriculum, with the goal of fostering a generation that understands the significance of environmental preservation. However, despite these efforts, evidence suggests that the level of environmental awareness and responsibility remains insufficient. Issues such as the destruction of cultural heritage sites, littering, deforestation, and other forms of environmental neglect are prevalent in Iranian society. These behaviors indicate a significant gap in the educational system's effectiveness in cultivating a responsible environmental ethos. The lack of a robust environmental ethic is a reflection of deeper educational shortcomings in addressing environmental issues comprehensively (1).

One of the most pressing challenges in environmental education is bridging the gap between knowledge and action. While education systems worldwide have made significant strides in raising awareness about environmental issues, translating this awareness into sustainable behavior remains a challenge. In Iran, environmental neglect persists despite educational initiatives, suggesting that environmental education must go beyond theoretical knowledge and focus on practical, behavior-oriented approaches. Environmental education needs to encompass not only the dissemination of information but also the cultivation of values that encourage environmental stewardship in daily life. This includes promoting sustainable behaviors, reducing waste, conserving water, and fostering respect for nature in all spheres of life, including both private and public actions (2).

In conclusion, the relationship between humans and nature is one of mutual responsibility, where the ethical use and preservation of natural resources are paramount. The ongoing environmental crisis, exacerbated by industrialization and unchecked consumption, calls for urgent action. Education plays a crucial role in fostering a sustainable relationship with the environment, ensuring that future generations are equipped with the knowledge and ethical framework to protect the planet. Environmental education, grounded in spiritual and ethical principles, offers a comprehensive approach to addressing the environmental challenges we face today. By promoting responsible environmental practices, it is possible to create a society that values sustainability, respects nature, and works toward the long-term preservation of the planet for future generations. Through both policy initiatives and grassroots efforts, it is essential to continue advancing environmental education, ensuring that it becomes a central aspect of global efforts to combat environmental degradation and build a more sustainable future.

جایگاه تربیت زیست محیطی در مبانی فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی

حافظ شریفیات^۱، علی اصغر ماشین چی^۲، سیداحمد هاشمی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه رشته فلسفه تعلیم و تربیت، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران
۲. استادیار، گروه علوم تربیتی، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران
۳. دانشیار، گروه علوم تربیتی، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران

چکیده

هدف از انجام این پژوهش تبیین جایگاه تربیت زیست محیطی در مبانی فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی است. تربیت زیست محیطی مقوله‌ای است که بشر برای گذر از بحران محیط زیست محتاج به آن است. بنابراین لازم است به استخراج راهکارهای عملی این بعد تربیت بر اساس بنیانی محکم پرداخته شود؛ اما از آنجا که انسان نیازمند هدایت الهی است و دین اسلام، دین پیامبر خاتم است، لذا اساس کار بر اسلام نهاده شده تا از قلب آیات قرآن و روایات ائمه، مفهوم و قواعد تربیت زیست محیطی در اسلام کشف و شناسایی گردد. برای این منظور از روش تحقیق کیفی از نوع توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. یافته‌ها بیانگر این است که اسلام، محیط زیست را واحدی غیر قابل تجزیه در نظر می‌گیرد و بین انسان و محیط زیست در جهان هستی، جدائی قائل نیست. این رویکرد ریشه در جهان بینی توحیدی دارد، یعنی جهان آنچه در اوست، ماهیت از اویی و به سوی اویی دارد. طبیعت و محیط زیست به عنوان نشانه‌ای از قدرت و عظمت الهی توصیف شده که انسان آن گونه که شایسته اوست، نسبت به آن‌ها متعهد می‌نماید. بر پایه رویکرد تربیت زیست محیطی بر اساس تعلیم اسلامی، روش‌های تربیتی مبتنی بر ایجاد نگرش به مطالعه طبیعت به عنوان جلوه‌های الهی، هم‌سنخی انسان و طبیعت، احیای پیوند بین علم و معنویت و قداست بخشی به کاشت درختان و پرورش گیاهان برای تربیت زیست محیطی قابل ارائه است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۶

تاریخ چاپ: ۱۴۰۳/۱۲/۳۰

واژگان کلیدی

تعلیم و تربیت اسلامی، محیط زیست، اخلاق، الهیات

شیوه ارجاع دهی:

شریفیات، حافظ، ماشین چی، علی اصغر، و هاشمی، سیداحمد. (۱۴۰۳). جایگاه تربیت زیست محیطی در مبانی فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۴(۵)، ۲۱۶-۲۳۴.

نویسنده مسئول:

دکتر علی اصغر ماشین چی

پست الکترونیکی: mashinchi@iaulamerd.ac.ir

تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. © ۱۴۰۳

انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی CC BY-NC 4.0 صورت گرفته است.

روند روز افزون آلودگی‌های ناشی از روند صنعتی شدن و آلودگی‌های صنعتی، بهره برداری بی‌رویه و مصرف ناپایدار از منابع پایه و طبیعی، فعالیت‌های غیر عادلانه، آلودگی‌های منابع محدود آب شیرین، خاک و پوشش گیاهی و هوا در شهرهای بزرگ؛ موجب گردید که بشر برای مقابله با این تهدید نیاز به اقدامی قاطع از طریق اتخاذ تدابیر مناسب داشته باشد. خسارت‌ها و صدمه‌های محیط زیست، زنگ‌های خطر را برای انسان معاصر به صدا درآورده است. نتیجه این استفاده بی‌رویه، تخریب و نابودی جنگل‌ها و مزارع، نشست دشت‌ها، بیابان‌زایی و دیگر مشکلات زیست محیطی است. پیشرفت صنعتی و دسترسی آسان به منابع طبیعی نیز به این روند سرعت بخشیده است.

مواجهه انسان با طبیعت همواره برای او جای پرشش بوده است. این پرشش که آیا طبیعت بر انسان مسلط است یا برعکس. بر این اساس موضوع‌های مختلفی چون سنت‌ها و آیین، آداب و رسوم، فرهنگ، ادیان، فلسفه و علم هر کدام در این مسئله دیدگاه‌های متفاوتی را عرضه نموده اند. بحث اصلی که حول محور نگاه دین به طبیعت است، به تبیین تربیت زیست محیطی و تعامل مناسب انسان با طبیعت می‌پردازد. دنیای صنعتی قرن بیست و یکم با تأکید بر اقتصاد، پیشرفت بیشتر، تقدم عمل بر تفکر و اندیشه و سیطره مادیت‌گرایی به سوی نابودی طبیعت به پیش می‌رود. اعمال متکبرانه و پرخاشجویانه انسان عصر حاضر که ریشه در خودخواهی و دنیا طلبی او دارد، نه تنها زمینه ساز فاجعه زیست محیطی گردیده است، بلکه خود او نیز در مسیر پرتگاه بالا با قرار گرفته است. خداوند جهان هستی و طبیعت را با تمام ویژگی‌ها و جلوه‌هایش برای رفاه و بهره برداری معقول انسان آفریده است و در کتاب‌های آسمانی خود از تورات تا انجیل و قرآن، همواره بر حفظ و حراست از آن‌ها تأکید نموده است بنابراین، یکی از مهم‌ترین مباحثی که همواره در کانون توجه افراد، گروه‌ها و اندیشمندان تربیتی قرار دارد، مسئله نوع برخورد و تعامل انسان با طبیعت و یا به طور کلی با جهان اطرافش است. علم محیط زیست، به عنوان یکی از علوم کاربردی و مهم دنیای امروز و با توجه به ارتباط گسترده اش با علوم مختلفی نظیر زیست‌شناسی زمین‌شناسی، هواشناسی و یا حتی جامعه‌شناسی، می‌تواند بعضی از مبانی و اصول تربیتی خود را از دین به دست آورد. زیست‌سپهر؛ یعنی محیط‌های زیست هر کدام دارای سپهر خاص خود هستند (1).

فلسفه محیط زیست مکتبی است در فلسفه که راجع به ارزش‌ها و چرایی مسئله حمایت و حفاظت از محیط زیست و به ویژه درباره حق اشیاء و ارزش سیستم‌های غیر انسانی محیط و تعهد اخلاقی انسان‌ها نسبت به حفاظت از آن می‌پردازد. کانون توجه این موضوع، تحلیلی اکولوژیکی از فلسفه یا تحلیلی فلسفی از مسائل اکولوژیکی است. مهم‌ترین هدف خلقت عبودیت است. برای نیل به این هدف تبیین رابطه بین انسان و محیط زیست ضرورت دارد، زیرا انسان لحظه به لحظه در حال تعامل با محیط زیست خود است. مراحل اصلی این ارتباط از نظر اسلام عبارتند از کمال بخشی، شناخت طبیعت، و اصلاح و عمران زمین؛ بدین معنا که هدف از تماس

با طبیعت و به کار گیری عناصر و مواد آن در اعمال و فعالیت‌ها باید بر کمال بخشی آن‌ها متمرکز باشد. این کمال بخشی بر شناخت اجزا و ارتباط آن‌ها استوار است و در نحوه اجرا باید اصلاح و عمران زمین را مد نظر قرار داد (2).

طی قرون گذشته، علم جدید بر محور پارادایم غالب مدرنیسم و با فاصله گرفتن از نگاه قدسی و معنوی به طبیعت، نگرشی را برای انسان امروزی آفرید که با نفسی سلطه جو و تجاوزگر، به منظور ارضای خواسته‌های درونی اش برخورد مسرفانه با طبیعت نمود. بی‌تردید. نخستین گام این حرکت، یعنی کنار گذاشتن دین و متون دینی و در صدر آن‌ها قرآن کریم، مبین نوع نگرش به طبیعت و به تعبیری رساتر تقدس زدایی از طبیعت و دنیوی کردن آن بوده است (3). با توجه به مطالب بیان شده، انسان در مقابل همه خلقت پاسخگو است، آن هم به دلیل واجد بودن شرایط ویژه‌ای است که در آفرینش هیچ موجودی دیده نمی‌شود. بر این اساس، یکی از کارهایی که در برنامه‌های جهانی مورد توجه قرار گرفته، آموزش محیط زیست است. این آموزش باید در تمام سطوح، یعنی از سطح آموزش‌های ابتدایی تا تحصیلات عالی دانشگاهی به اجرا درآید تا انسان مسئولیت خود را در برابر طبیعت بیابد و در باید از آن چگونه بهره برداری نماید. آموزش برای محیط زیست عبارت از «آموزشی است که از لحاظ سبک و سیاق، زیست محیطی است و بر توسعه گرایش‌های آگاهانه به سوی موضوع محیط زیست تأکید می‌کند». اهداف آن فراتر از کسب مهارت‌ها و دانش‌های لازم است و به توسعه مشارکت مردم نیاز دارد تا بدان حد که ارزش‌هایی شکل بگیرند که بر رفتار تأثیر بگذارند. بنابراین هدف از آن گسترش گرایش‌ها و سطوحی از شناخت است که به اخلاقی زیست محیطی شخصی منجر گردد، یعنی دانش آموزان طوری تحت آموزش قرار داده می‌شوند که اعمال آن‌ها و تأثیر مجموعه رفتار آن‌ها به طور مثبت برای محیط زیست سودمند شود (4). تربیت زیست محیطی به مانند سایر انواع تربیت نظیر تربیت عقلانی، دینی، اجتماعی، سیاسی و غیره اهدافی را دنبال می‌کند. هرچند به نظر می‌رسد با حصول به هر کدام از انواع تربیت که در بالا به مواردی از آن‌ها اشاره شده است، دستیابی به شناخت و نگرشی زیست محیطی دور از دسترس نیست. اما با توجه به پیچیدگی‌ها و مشکلات حال حاضر در زمینه ارتباط، نگهداری و حفاظت از طبیعت، تبیین اهداف و به دنبال آن مبانی و اصول مرتبط ضروری به نظر می‌رسد.

در کشور ما به دلیل اهمیت مباحث مربوط به محیط زیست، در سال‌های اخیر بحث‌های مربوط به این حیطة فراوان شده است. همچنین سازمان محیط زیست برنامه‌هایی در جهت ارتقا بخش آموزش‌های زیست محیطی و وارد کردن محتواهای مربوط به این زمینه در کتاب‌های درسی نیز انجام داده است. اما از طرفی، شواهدی وجود دارد که بی‌توجهی شدیدی به محیط زیست در جامعه ما را روایت می‌کنند. مواردی از قبیل کندکاری آثار باستانی، ریختن زباله در سطح شهر و حتی مکان‌های مذهبی در مراسمی مثل شب قدر یا جشن نیمه شعبان، قطع کردن درختان، انداختن آب دهان در خیابان و صدها نمونه دیگر. این موضوع، وجود فقر تربیتی را در مورد نوع نگاه و رفتار با محیط زیست در جامعه ما نشان می‌دهد. ایجاد غنای تربیتی و ریشه دواندن تربیت در هر جامعه نیز بسته به داشتن مبناها و پایه‌هایی محکم است که ایجاد این مبناها، رسالت رشته فلسفه تربیت است. بنابراین با توجه به اهمیت آموزش محیط زیست در جهان کنونی و پیشرفت بسیاری از کشورها در این زمینه و سرمایه گذاری برای کارهای پژوهشی در کشورشان برای بهبود

این امر، همچنین رفتارهای نامطلوب زیست محیطی در کشورهای اسلامی و بخصوص ایران، نیاز به بنیانی نظری و مبنایی برای عمل در این خصوص وجود دارد، مطلوبی که در این پژوهش به دنبال آن می‌باشیم، روشن نمودن حقیقت رویکرد اسلام به عنوان دین خاتم به طبیعت و تبیین راهکارهای عملی آن از قلب این نگرش می‌باشد. بر این اساس سوالی که در این پژوهش مطرح است این است که اهداف و مبنایی و اصول تربیت زیست محیطی بر پایه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی چیست؟ در این مقاله ابتدا به منظور روشن تر شدن موضوع مورد بحث، مفاهیم را بررسی نموده و سپس به شیوه تحلیلی به بررسی رویکردهای نظری فلسفه تربیت زیست محیطی و جایگاه تربیت زیست محیطی در مبنایی فلسفه تربیت اسلامی پرداخته خواهد شد.

مفهوم تربیت

تربیت در زبان فارسی، به معنای «پروردن، پروراندن، یا آداب و اخلاق را به کسی یاد دادن، آموختن و پروردن کودک تا بالغ شدن» و به معنای «آموزش و پرورش» هم آمده است (5). اهل لغت، اغلب تربیت را با توجه به ریشه‌ی «رب، یرب» تعریف کرده‌اند. برخی از کتاب‌های لغوی معتبر مانند لسان العرب و تاج العروس، بعضی مشتقات واژه تربیت مانند «ربب، ترب، ربی و تربی» را به رغم اینکه از دو ریشه متفاوت «ربب» و «ربو» هستند، در کنار هم بیان کرده‌اند (6). تربیت از جمله مباحثی است که در طول تاریخ مورد توجه نوع بشر بوده و اقدام در جهت تربیت افراد آدمی در تمام جوامع از جوامع ابتدایی و انسان‌های اولیه گرفته تا جوامع متمدن و انسان‌های فرهیخته، وجود داشته است. اگرچه تربیت در میان اقوام مختلف و در سیر تاریخی‌اش، ظهور و بروز متفاوتی داشته و به شیوه‌های گوناگون اعمال گردیده، اما تجلی تمامی این اقدامات، گویای درک انسان‌ها از ضرورت تربیت بوده است. با وجود این که امکان تربیت فرد در دوره‌های مختلف زندگی میسر است، اما ارزش و اهمیت تربیت در دوران کودکی با دوره‌های دیگر زندگی قابل مقایسه نیست. در این دوران جسم و جان کودک، برای پذیرش هر تربیت خوب و بد آماده است. آنچه را که انسان در کودکی می‌آموزد، در اعماق جاننش نفوذ می‌کند و تا پایان عمر می‌تواند به آسانی آن را به کار بندد (7، 8).

مشاهده لغت نامه‌های معتبر نشان می‌دهد که لغت تربیت را از ریشه رَبَّ و رَبَّو دانسته‌اند و برای هر کدام از ریشه‌ها، معانی خاصی آورده‌اند. راغب اصفهانی در کتاب مفردات خویش در باب کلمات رَبَّ، یربوا، رَبَّاء می‌نویسد: «رَبَّیتُ (تربیت کردم) از واژه رَبَّو است و گفته‌اند اصلش از مضاعف کلمه رَبَّ (رَبَّی) بوده است که یک حرف آن برای تخفیف در لغت به حرف (ی) تبدیل شده است. لغت رَبُّ به معنای مالک، خالق، مُدَبِّر، سرور، منعم و مربی می‌باشد. پس رَبُّ یعنی مالک و تربیت کننده. رَبُّ، در اصل به معنای تربیت و پرورش است و عبارت است از ایجاد کردن حالتی پس از حالتی دیگر در چیزی تا به حد نهایی و تام و کامل خود برسد» (9). در تعریف دیگر آمده است: «واژه تربیت از ریشه‌های رَبَّ، یربوا یا رَبَّی، یربُّ یا رَبَّ، یربُّ می‌باشد. از رَبَّ، یربوا به معنی افزودن، پروراندن و برکشیدن، برآوردن، رویانیدن و تغذیه کودک می‌باشد. از ریشه رَبَّ، یربُّ به معنای پروریدن، سرپرستی، رهبری کردن، رساندن به فرجام، نیکو کردن، به تعالی و تکامل رساندن، ارزنده ساختن، از افراط و تفریط در آوردن و به اعتدال رسانیدن می‌باشد و اگر منظور از

تربیت، انسان باشد یعنی فرهیختن انسان». آنچه در تربیت بشر رخ می‌دهد، همین مورد فراهم کردن زمینه‌های لازم جهت رشد دادن انسان است تا به تدریج استعداد های انسان شکوفا شود و به فعلیت برسد. پس به نظر می‌رسد که تربیت مورد قبول، شامل کلیه تلاش‌هایی است که جهت شکوفایی توانمندی‌های انسان‌ها انجام می‌شود، آن هم با هدف ایجاد تکامل و اعتدالی در امور دنیوی و اخروی، تکاملی که جنبه اخروی آن کمتر مورد توجه علمای تربیتی غیرمسلمان می‌باشد.

ریشه تربیت در قرآن کریم و روایات

دو آیه در قرآن کریم است که در رابطه با زمین (ربت) مطرح شده است. سه آیه دیگر وجود دارد که واژه تربیت در آن به کار رفته است، آیه ۲۴ و ۲۳ سوره اسراء، و دیگر آیه ۱۸ سوره شعرا. غیر از این واژه تربیت در قرآن کریم به کار گرفته نشده است. آیه ۲۴ و ۲۳ سوره اسراء در حوزه رابطه فرزند با خانواده است و به ویژه با پدر و مادر که این طور شروع می‌شود: «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا» در ابتدای آیه به فرزندان دستور می‌دهد که «وَقُلْ رَبُّ أَرْحَمُهُمَا» در مقابل گرفتاری‌ها، معصیت و یا برای رشد معنوی آن‌ها دعا کن و بگو «وَقُلْ رَبُّ أَرْحَمُهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا» که در اینجا "ریانی" فعل تشبیه "ربا" است و معنای آن چنین است که «خدایا همان طور که وقتی من کوچک بودم پدر و مادر بزرگ کردند، تو هم به آنان رحم کن».

آیه دیگر آیه ۱۸ سوره شعراست که در مورد داستان فرعون و موسی است. در داستان فرعون و موسی، فرعون شخصیت استکباری دارد، ادعای خدایی کرده، مردم را به طبقاتی تقسیم کرده و نهایتاً بنی اسرائیل را به بند ذلت و خواری و بیگاری و خدمت در سطوح پایین کشیده و آن‌ها را در طبقه محروم مستضعفی قرار داده است. موسی از کودکی از ترس اینکه فرزندش را نکشد- چون فرعون دستور داده بود هر چه پسر در بنی اسرائیل بود بکشند- بر اساس الهام و وحی، خدای متعال «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خَفَتْ عَلَيْهِ» (سوره قصص، آیه ۷). به مادر موسی الهام کرد که او را به دریا بینداز «إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكَ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ» ایشان هم موسی را گذاشت در داخل یک سبد و به درون رود نیل انداخت. رود نیل هم از کاخ فرعون عبور می‌کرد که باعث شد این بچه را از آب گرفتند و با مقدماتی او را بزرگ کردند. حالا همین موسی فرار کرده، از مصر به مدین رفته، فرمان پیغمبری اش صادر شده و اکنون آمده به سوی فرعون جهت هدایت، که‌ای فرعون من موسی رسول خدا هستم معجزاتم هم این‌هاست، آمده ام که شما را به سوی حق دعوت کنم و اگر حق را نمی‌پرستید، آمده ام حداقل قوم بنی اسرائیل را آزاد کنم و به سرزمین خودشان بازگردانم. در اینجا فرعون بلافاصله این جمله را می‌گوید: «قَالَ أَلَمْ نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا»؛ یعنی به تعبیری یادت نمی‌آید که ما تو را بزرگ کردیم. در این جا هم باز کلمه نربی از باب (ربا، یربی، تربیته) به کار رفته است. این دومین آیه‌ای است که در حوزه تربیت از این واژه استفاده کرده است. پس از آن واژه‌هایی که به کار رفته از ریشه (ربو) در حوزه ریاست: آیات فراوانی در حوزه ربا وجود دارد که جزء ممنوعات است. غیر از این موارد هیچ واژه دیگری در رابطه با تربیت و ربا در قرآن وجود ندارد.

مهمترین واژه‌های که در نهج البلاغه در حوزه تربیت وجود دارد، در مورد انصار به کار رفته است. امیرالمؤمنین (نهج البلاغه، قصار ۴۶۵) می‌فرماید: «هُمُ وَاللَّهِ رَبُّوا/الاسلامَ كما يربى» یعنی «به خدا قسم این‌ها اسلام را تربیت کردند» و به تعبیر دیگر بزرگ کردند و توسعه کمی دادند و گر نه کیفیت اسلام نه بر عهده انصار است و نه بر عهده مردم مدینه و نه هیچ مردم دیگری! تنها به منظور توسعه کمی اسلام گسترش اسلام است که ایشان در مورد انصار این تعبیر را به کار می‌برند (10).

اما در صحیفه سجادیه، دو دعا وجود دارد، دعای فرزند در حق پدر و مادر: «اللَّهُمَّ اشْكُرْ لَهُمَا تَرْبِيَّتِي» «خدایا به پدر و مادر در ازای بزرگ کردن من (تربیت من) جزای نیکو عنایت کن، و در دعای پدر و مادر در حق فرزند که می‌فرماید: «وَأَعِنِّي عَلَى تَرْبِيَّتِهِمْ وَ تَأْدِيبِهِمْ، وَ بِرِهِمْ» «خدایا مرا یاری کن بر تربیت، تادیب و خدمت رسانی و نیکی کردن به فرزندانم». همانطور که ملاحظه می‌کنید تادیب و تربیت در کنار هم آمده است لذا به نظر می‌رسد در مفهوم مصطلح امروزی به کار نرفته است (10). یعنی به معنای رشد شخصیتی و پرورش رفتاری نیست و در واقع کلمه تادیب است که شامل این بخش می‌شود. غیر از موارد فوق در صحیفه سجادیه مورد دیگری از کاربرد این واژه وجود ندارد.

در کتب، در دعای جوشن کبیر آمده است: «يَا مَنْ رَزَقَنِي وَ رَبَّانِي» یعنی ای خدایی که روزی من را می‌دهی و مرا بزرگ می‌کنی. همچنین در دعای کمیل معروف که منسوب به امیرالمؤمنین علیه السلام است این واژه یافت نشد: «يَا مَنْ بَدَأَ خَلْقِي وَ ذَكَرِي وَ تَرْبِيَّتِي وَ بَرِّي وَ تَغْذِيَّتِي» یعنی ای خدایی که آفرینش، ذکر، تربیت و محبت و خدمت را به من آغاز کردی و تغذیه (به اصطلاح مایحتاج) مرا ایجاد کردی و در بخش دیگری از همین دعا آمده است: «أَنْتَ أَكْرَمُ مَنْ أَنْ تُصَبِّحَ مَنْ رَبَّيْتَهُ» یعنی خدایا تو کریم‌تر از آنی که آنچه را ساختی و بزرگ کردی ویرانش کنی و ضایع نمایی (6).

در کتب حدیث نیز که به طور عام تا نیمه اول قرن دوازدهم جمع آوری شده این واژه مطرح می‌باشد. در رابطه با روایتی که از پیغمبر اکرم صلی الله علیه نقل شده، شخصی خدمت ایشان آمد و گفت: (انی ولدت بنتا و ربیتها) یعنی خداوند دختر بچه‌ای را به من داد یا صاحب دختر بچه‌ای شدم و او را بزرگ کردم (و ربیتها). در این حدیث (ربیتها) به معنایی بزرگ کردن است. (نما ینمو) نه رشد و شکوفایی که در مورد مفهوم جایگاه تربیت که مصطلح است. در حدیث دیگری، در هنگام وفات جناب ابوطالب، پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم به جناب ابوطالب فرمود: «رَبِّيتَ صَغِيرًا وَ نَصَرْتَ كَبِيرًا فَجَزَاكَ اللَّهُ عَنِّي خَيْرًا». یعنی عمو جان هنگامی که من کوچک بودم تو بزرگم کردی و وقتی یتیم بودم کفیل من بودی، خدا به خاطر من به تو جزای خیر عطا کند. در اینجا هم کلمه (ربیت) به معنای بزرگ کردن است. در حدیث دیگری باز نقل شده که جناب ابوطالب و فاطمه بنت اسد همسر ایشان، پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم را بزرگ کرده‌اند: (ربی النبی) در واقع این دو پیغمبر را بزرگ کردند و به مفهوم کلی، تربیت کردند، و در جای دیگری داریم: «و ربی النبی و الخدیجه لعلی» یعنی پیغمبر و خدیجه از کودکی علی علیه السلام را بزرگ کردند. روایاتی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در مورد صدقات و خیرات وجود دارد مانند این روایت که هر کس به فقیر یا غنی صدقه بدهد ولو به اندازه خرما، از آتش جهنم پرهیزد «فان الله عزوجل یربیهما لصاحبها»: خدا این تکه خرما را برای صاحبش بزرگ می‌کند و رشد می‌دهد. در بعضی روایات

شکل حجمی هم به آن داده می‌شود مثلاً به اندازه یک کوه و یا به عبارتی به اندازه کوه متداول آنجا، یعنی آنقدر در پیشگاه خداوند توسعه پیدا می‌کند که حجم آن به لحاظ کمی وسعت می‌یابد. در اینجا نیز مشاهده می‌شود که این واژه درباره صدقه و دادن صدقه در منابع دینی ما به کار گرفته شده، که شامل روایت‌های فراوانی است و بیانگر جایگاه کلمه تربیت است (11).

مفهوم تربیت در اسلام

یکی از مهم‌ترین اهداف تربیتی جامعه دینی عبارت است از «رشد کمالات انسانی و شکوفا کردن استعدادها» در این نگاه «تربیت، عبارت است از پرورش دادن، یعنی به فعلیت درآوردن استعدادهای درونی‌ای را که بالقوه در یک شی موجود است و فراهم کردن زمینه رشد استعدادی که در او وجود دارد» (6). تربیت انسان، پیچیده و دارای ابعاد، آثار و لوازم فراوانی است، به نظر می‌رسد معانی متعددی مانند اصلاح، تدبیر، خوب رسیدگی کردن، تأدیب، چیری را ایجاد کردن و به تدریج تکامل بخشیدن و حفظ و مراعات، مالکیت، صاحب، ولایت، سرپرستی، تغذیه، رشد و نمو و تعمیم که برای ریشه «رب» و «ربو» نقل شده است تا آن آثار و لوازم، سوق دهنده آدمی به سوی کمال باشند. حسن مصطفوی در «التحقیق فی کلمات القرآن الکریم» آورده است که وقتی ماده «ربو» در مورد تربیت انسان به کار رود، مراد رشد و نمو و تربیت بدنی، جسمانی و مادی است، بر خلاف «تربیت» از ریشه اصلی «رب» که به معنای «سوق به سمت کمال معنوی» است (10). قرآن کریم از تربیت کردن، گاهی با واژه «رب» و مواقعی با کلمه «تزکیه» و سایر مشتقات آن یاد کرده است. بدین معنا که هر جا مقصود، تربیت تمامی ابعاد انسانی، در دو بعد جسمی و روحی، بوده است. قرآن کریم واژه «رب» را به کار برده است، مانند آن موارد که سخن از تربیت الهی، تربیت پدر و مادر با مالک و صاحب چیزی در میان باشد. اما در آن موارد که مراد، تربیت و شکوفا ساختن نیروهای معنوی انسان هاست، از واژه «تزکیه» استفاده کرده است. واژه‌های قرآنی دیگری مثل: رشد، هدایت، تقوا، تهذیب، اصلاح، تطهیر، و... را نیز می‌توان به نوعی ناظر بر تربیت مد نظر قرآن به حساب آورد، اما هیچ یک به اندازه تزکیه، ناظر بر تربیت قرآنی، به مفهوم فراهم سازی زمینه رشد و شکوفائی گرایش‌های متعالی انسانی و راه یابی به کمال نیست (12).

مفهوم تربیت زیست محیطی

تربیت زیست محیطی در قرن اخیر در مرکز توجه پژوهشگران، حامیان محیط زیست و دستاورد کاران تربیت قرار گرفته است. استپ و دیگران (۲۰۱۰) تربیت زیست محیطی را اینگونه تعریف نمودند: فرایندی با هدف پرورد شهروندی آگاه و نگران درباره محیط زیستی فیزیکی و مسائل آن، که می‌داند چگونه این مشکلات را حل کند و انگیزه دارد که برای اجرای این راه حل‌ها اقدام کند. در اعلامیه کنفرانس بین المللی مریدان محیط زیست که با حمایت یونسکو در ۱۹۷۷ برگزار شد، تربیت زیست محیطی را چنین تعریف کرده اند: «فرایند یادگیری که دانش و آگاهی افراد را درباره محیط زیست و چالش‌های آن افزایش می‌دهد، مهارت‌ها و خبرگی‌های لازم برای تعیین این چالش‌ها را افزایش می‌دهد و نگرش‌ها، انگیزش‌ها و تعهدهایی را تقویت می‌کند که باعث تصمیم‌گیری‌های

آگاهانه و اعمال مسئولانه می‌شود». بنابراین تربیت زیست محیطی عبارت از آموزشی است که از لحاظ سبک و سیاق، زیست محیطی است و بر توسعه گرایش‌های آگاهانه به سوی موضوع محیط زیست تأکید می‌کند. اهداف آن فراتر از کسب مهارت‌ها و دانش‌های لازم است و به توسعه مشارکت مردم نیاز دارد تا بدان حد که ارزش‌هایی شکل بگیرند که بر رفتار تأثیر بگذارند. بنابراین هدف از آن گسترش گرایش‌ها و سطوحی از شناخت است که به اخلاقی زیست محیطی شخصی منجر گردد، یعنی دانش آموزان طوری تحت آموزش قرار داده می‌شوند که اعمال آن‌ها و تأثیر مجموعه رفتار آن‌ها به طور مثبت برای محیط زیست سودمند شود (4). با توجه به تعریف محیط زیست و تعریف‌های تربیت زیست محیطی می‌توان گفت غایت تربیت زیست محیطی آن است که نسل جدید به گونه‌ای تربیت شوند که بتوانند ضمن بهره برداری لازم از محیط زیست، نه تنها آن را تخریب نکنند، بلکه آن را حفظ و آباد هم بکنند؛ بنابراین تربیت زیست محیطی، رشد و پرورش دانش‌ها، گرایش‌ها و رفتارهای لازم برای حفظ و آبادانی محیط زیست است.

رویکردهای نظری فلسفه تربیت زیست محیطی

امروزه در سطح جهانی به دلیل اهمیت موضوع محیط زیست؛ رویکردهای مختلفی شامل الهیات زیست محیطی، هرمنوتیک زیست محیطی، اخلاقی زیست محیطی، زیبایی شناسی زیست محیطی و فمینیسم بوم شناختی (اکو فمینیسم) با جنبش زنانه محیط زیست مطرح شده‌اند.

الف) الهیات زیست محیطی

الهیات طبیعی پژوهشی است که از علوم طبیعی برگرفته شده است (13). در فرهنگ آکسفورد واژه الهیات به علمی که درباره خدا و درباره شالوده دینی اطلاق شده است. لذا واژه طبیعی نشانه لزوم توجه اساسی به جهان طبیعت خواهد بود. در واقع از اوایل قرن ۲۰ نگرش‌های انتقادی نسبت به رویکرد جهان جدید به طبیعت آرام آرام شکل گرفت و نظریه «مهار طبیعت به نفع انسان» جای خود را به «هم سنخی انسان با طبیعت» داد. پس هرگاه از زاویه دین و الهیات از جمله الهیات طبیعی به مسائل زیست محیطی نگاه کنیم، نگرش خاصی به نام الهیات زیست محیطی رقم می‌خورد. جاکوبوس (۲۰۰۴) در این زمینه نشان داد که نگرش زیست محیطی به بررسی رابطه خدا با محیط زیست می‌پردازد و منظور این خواهد بود که انسان باید درک درستی از رابطه خدا با جهان هستی و علی‌الخصوص طبیعت و موجودات برسد. علی‌رغم آن که هشدار نسبت به رعایت سلامت و صیانت محیط زیست طبیعی در تاریخ ادیان الهی یکی از اصلی‌ترین تعلیمات را تشکیل می‌دهد اما بحران محیط زیست طبیعی مشکل اصلی و دغدغه خاطر بشریت امروز را تشکیل می‌دهد. ریشه اصلی این بحران را در زمان معاصر باید در نگاه و تفسیر بشر از محیط زیست طبیعی او جست و جو کرد. به عبارت دیگر مشکل اصلی در معرفت شناسی و جهان بینی آدمی است. علم باوری افراطی و یا به تعبیر دیگر تکیه بر نگاه علم گرایانه خشک، جامد و فاقد هرگونه پشتوانه معنوی، تفسیر و تبیین جهان از دریچه تنگ علوم تجربی که ارمغان عمده و دست آورد تحولات صنعتی در قرون اخیر است، عامل عمده هلاکت و فساد و تباهی محیط زیست طبیعی بشریت گشته است (14).

ب) هرمنوتیک زیست محیطی

هرمنوتیک در سیر تاریخی خود معانی و تفاسیر گوناگونی را به خود گرفته است. در قرون وسطی به معنای تفسیر و تاویل کتاب مقدس بوده است. از قرن نوزدهم هرمنوتیک به صورت یک دانش مورد توجه جدی قرار گرفت. هرمنوتیک را علم فهم زبان و قواعد عام تفسیر و نقد متون تعریف نمودند (15). همچنین هایدگر با مربوط ساختن هرمنوتیک با دیدگاه خاص فلسفی خود که فهمی هستی‌شناسانه است، دیدگاه متفاوتی مطرح نمود. گادامر^۱، ریکور^۲ و دریدا^۳ علی‌رغم اختلاف نظرهای فراوانی که درباره فهم و تفسیر با یکدیگر داشتند، هرمنوتیک را از سطح روش‌شناسی به بلندای هستی‌شناسی فهم برکشاندند (16).

هرمنوتیک زیست محیطی، موضعی نسبتاً جدید در فلسفه محیط زیست است که به دنبال گسترش محدوده فهم به محیط زیست می‌باشد. نقطه شروع این ایده آنجاست که جهانی که ما در آن سکنی گزیده ایم، به تفسیر و القای معانی پرداخته است. هرمنوتیک زیست محیطی، نقش تفسیر و تعارض تفاسیر در روابط انسانی با محیط زیست را بررسی می‌کند و توضیح می‌دهد که اینها چگونه با مفهوم «هویت زیست محیطی در هم تنیده‌اند» (17). گادامر و ریکور (17) نشان داده‌اند که انسان نه تنها خود را از طریق متون و روایات درک می‌کند، بلکه از طریق مکان‌های معنی‌دار نیز به شناخت خود دست پیدا می‌کند. علاوه بر این هرمنوتیک زیست محیطی به عنوان یک نظریه انتقادی نیز دارای کاربردهای فراوانی است. رویکرد فن‌سالارانه حاکم بر مدیریت چشم‌انداز و با رویکرد رمانتیسم (خیال‌پردازی) بیش از حد ساده و بی‌تکلف برخی از روایات سرزمین‌های غیر قابل سکونت شهری را برجسته می‌کند، هرمنوتیک هم‌چنین در ارائه یک چشم‌انداز جدید در موضوع حسن‌گفتار و رفتار زیست محیطی تفکر پیرامون مسئله عدالت زیست محیطی و هم‌فکری در مورد محیط زیست شهری و اخلاق مراقبت از اماکن باستانی و تاریخی تأثیر گذار است. هرمنوتیک زیست محیطی با صحنه گذاشتن بر تفسیرهایی که ما خود از مکان زندگی مان داریم، زمینه روایت مداوم و همیشه متغیر را از آن چه ما می‌توانیم خودمان درک کنیم، ارائه می‌کند (18).

ج) اخلاق زیست محیطی

اخلاق زیست محیطی از علوم بین‌رشته‌ای است که از یک نظر زیر رشته فلسفه و از نظر دیگر زیر مجموعه محیط زیست است که پیشینه آن به اوایل دهه هفتاد میلادی (۱۹۷۰) باز می‌گردد. محور اصلی این رشته، بررسی ارزش‌ها و بایسته‌های اخلاقی در طبیعت و محیط زیست آدمی و زندگی انسان و ارزش‌های مثبت و منفی جاری در این محیط و همچنین کاوش در ماهیت دیگر موجودات غیر انسانی از حیث ارزشی و چگونگی روابط انسان است (19).

دیو (۲۰۰۵) در تعریفی از این مفهوم می‌گوید: «اخلاق زیست محیطی، شاخه‌ای از فلسفه کاربردی و از حیطه‌های اساسی اخلاق زیستی محسوب می‌شود که قادر است تا در میان مجموعه پیچیده‌ای از واقعیات سرگردان تجربی، ایدئولوژی‌ها و ارزش‌های

¹ Gadamer

² Ricoeur

³ Derrida

انسانی، داوری کند» (20). هم اکنون اخلاقی پژوهان زیست محیطی را می‌توان به چند گروه متمایز تفکیک کرد. آنچه این گروه‌ها را به طور جدی از یکدیگر متمایز می‌سازد، در میزان ارزشی است که برای طبیعت قائل اند؛ که معیار و شیوه‌هایی که به هنگام رفتاری‌ها و بلایای زیست محیطی ایراز می‌کنند، متفاوت است، در ادبیات اخلاقی زیست محیطی پنج نظام اخلاقی وجود دارد که عبارتند از: انسان محوری، جانور محوری، زیست محوری، ملاحظه عموم و کل گرایی اخلاقی که از طرح این نظام‌ها به دلیلی طولانی شدن بحث خودداری شده است.

د) زیبایی شناسی زیست محیطی

زیبایی شناسی زیست محیطی از شاخه‌های جدید و مهم زیبایی شناسی است که در اواخر سده بیستم پدید آمد. کارلسون علت ظهور زیبایی شناسی محیط زیست را چنین بیان نمود: زیبایی شناسی تحلیلی با یکسان تلقی کردن زیبایی شناسی فلسفی و فلسفه هنر، تقلیل زیبایی شناسی طبیعت به زیبایی شناسی هنر و عدم توجه به درک زیبایی شناختی طبیعت، واکنش‌هایی را در جهت تاسیس و استقلال زیبایی شناسی محیط زیست برانگیخت. بدیهی است که به منظور ایجاد یک قلمرو نظری جدید به عنوان زیبایی شناسی محیط زیست، نمی‌توان بر همان رویکردی تکیه کرد که مبنای زیبایی شناسی تحلیلی است. از همین رو، نیاز به دیدگاه‌های دیگری است که می‌توان آن‌ها را زیبایی شناسی تعاملی با رویکرد شناختی تامین (21). لازم به ذکر است تجربه زیبایی شناختی جهان با زیبایی شناختی هنر بسیار متفاوت است؛ به طوری که ارزیابی کنندگان حتی اگر کاملاً و عمیقاً جذب نشوند، با ابژه‌هایی رو به رو می‌شوند که بر تمام حواسشان اثر می‌گذارد، آن‌ها مدام در حرکت اند، محدود به زمان و مکان نیستند، ماهیت و معنایی پیش بینی ناپذیر دارند. ارزیابی کنندگان در دل این ابژه‌ها و در میان آن‌ها قرار دارند، کارشان ارزیابی و شناخت زیبایی شناختی آنهاست. بنابراین برای ارزیابی زیبایی شناختی جهان، زیبایی شناسی محیط زیست باید با طرح پرسش‌های بنیادین در باره این که چه چیز را باید ارزیابی کرد و ارزیابی چگونه باشد؟ آغاز شود. این پرسش‌ها برای حوزه زیبایی شناسی محیط زیست، بسیار بنیادی اند و مسئله فلسفی اصلی این است که برای پاسخ به این پرسش‌ها چه منابعی در دسترس ماست.

ه) اکوفمینیسم

جنبش زنانه محیط زیست یا فمینیسم بوم شناختی یا اکوفمینیسم؛ از جمله نگرش‌های اجتماعی در رابطه با فمینیسم، صلح و اکولوژی می‌باشد. اگر چه این اصطلاح اولین بار توسط فرانسوا دوین به کار گرفته شد، اما بعداً زمینه‌ای برای اعتراض رسمی در مقابل تخریب محیط زیست گردید. در حقیقت کو فمینیسم در اواسط دهه ۱۹۷۰ در کنار موج دوم فمینیسم و جنبش سبز در غرب مطرح گردید (22). در واقع فمینیسم طرفدار محیط زیست با اکوفمینیسم پروژه‌های سیاسی است که هدف آن باز بینی در رابطه مردان با طبیعت و نیز رابطه آن‌ها با زنان است. نقطه عزیمت آن نیز تأکید بر شباهت میان سلطه و ستم مردانه بر طبیعت، بر زنان و نیز نزدیکی زنان با طبیعت است، برخی از اکوفمینیست‌ها این نزدیکی را بر مبنای زیست شناختی و برخی بر مبنای تفاوت‌های اجتماعی توضیح داده‌اند (23).

فمینیسم اکولوژیکی مدعی است که هر نوع تفکر فمینیستی و زیست محیطی که چنین روابط مهمی را به حساب نمی‌آورد، کاملاً در اشتباه است. تبیین این روابط، به ویژه رابطه زن و طبیعت و تعیین آنچه به طور بالقوه موجب رهایی زن و طبیعت غیر انسانی می‌شود، اساسی‌ترین طرح فلسفه اکوفمینیسم است. این گفتار بر روابط عملی و تجربی میان زن و طبیعت تکیه دارد. آن چه اکوفمینیسم را از فمینیسم متمایز می‌کند، تأکید اکوفمینیسم بر طبیعت غیر انسانی و طبیعت‌گرایی و به عبارت دیگر، تسلط توجیه‌ناپذیر بر طبیعت است (24) اما با تمام این اوصاف این‌ها دلایلی مبنی بر پدید آمدن طیفی در جامعه در مقابل مردان نیست. به تعبیر انصاری (۱۳۸۹)، برای مبارزه با تخریب محیط زیست باید نگرش مان را سیستمی کنیم تا بتوانیم بر انعطاف و تغییر پذیری در راستای یک پوشش دم افزون حرکت کنیم. نگاه‌های تک‌علنی و مکانیکی چاره‌ساز نیستند، بلکه باید در راستای فرآیندی ارگانیک که به طور طبیعی هر دو - طبیعت زنانه و عقل مردانه - را نشانه می‌رود، گام برداشت، علاوه بر این، طاهری پور، جاویدی، باقری و تقی زاده (۱۳۹۵) در نقد این رویکرد اشاره دارند که رویکردهای اکوفمینیستی که بر پایه شباهت میان زنان و طبیعت شکل گرفته اند، جنبه قدسی و معنوی طبیعت را مورد بی‌توجهی قرار داده و به دلیل عدم توجه به خداوند، به عنوان حلقه وحدت بخش جهان هستی، نتوانسته اند مفهوم حمایت از محیط زیست را به درستی بنمایانند.

جایگاه تربیت زیست محیطی در مبانی فلسفه تربیت اسلامی

بررسی مفهوم تربیت در مبانی نظری سند تحول بنیادین (۱۳۹۰) حاکی از این است که «هدایت و رشد انسان‌ها، حیات طیبه، تقوی، قرب و عبودیت» به عنوان اهداف غایی تعلیم و تربیت اسلامی مطرح شده است. از این رو «هنجار نمودن روابط انسان با طبیعت» نیز به عنوان یک هدف واسطه‌ای مطرح می‌گردد. چرا که، اهداف غایی تعلیم و تربیت اسلامی با این مسأله ارتباط طولی داشته و همواره سایه‌هایی از آن‌ها بر این هدف قرار دارد. از این رو سازگار نمودن روابط انسان با محیط زیست از جمله اهدافی است که حکومت اسلامی باید از طریق تعلیم و تربیت اسلامی به آن بپردازد (25). فردی که اندکی بهره‌ای از لطافت در خود سراغ داشته باشد، از آراستگی بی‌نظیر طبیعت که نشان از هماهنگی درونی اجزای آن با یکدیگر، دارا بودن نظام غایی اجرای طبیعت (هدف مندی جزء جزء عناصر طبیعت) و بهره مندی از نظام فاعلی مدبر دارد، حظی وافر برده و روح تشنه معرفت خویش را سیراب نموده تا به قرب الهی که هدف والای آفرینش است، سوق یابد (26).

اسلام، محیط زیست را واحدی غیر قابل تجزیه در نظر می‌گیرد و بین انسان و محیط زیست در جهان هستی، جدائی قائل نیست. این رویکرد ریشه در جهان بینی توحیدی دارد، یعنی جهان و آنچه در اوست، ماهیت از او بی (انالله) و به سوی او بی (انا الیه راجعون) دارد. طبیعت و محیط زیست به عنوان نشانه‌ای از قدرت و عظمت الهی توصیف شده که این «خلیفه» را آن گونه که شایسته اوست، نسبت به آن‌ها متعهد می‌نماید (27). نصر (۱۳۷۹) در مورد نوع نگاه به طبیعت یادآور شده است: نگرش اسلامی و قرآنی به محیط زیست، با آنچه در چند سده اخیر در غرب شایع بوده، بسیار متفاوت است. او پیش‌نیاز فهم آموزه‌های قرآنی درباره طبیعت و

محیط را پرداختن به برداشت قرآن از دو مفهوم کلیدی انسان و طبیعت می‌داند؛ و بیان می‌کند که برای طبیعت می‌توان جایگاهی قدسی در قرآن یافت. همان گونه که قرآن طبیعت را در نهایت یک تجلی الهی بر انسان می‌داند که خداوند را هم محبوب می‌دارد و هم مکشوف می‌سازد، شکل‌های طبیعت نیز نقاب‌های بسیاری اند که صفات متنوع خدایی را می‌پوشانند؛ در عین حال برای آنان که چشم باطن شان کور نشده است، همان صفات را مکشوف می‌سازند. آن گونه که خداوند در قرآن محیط علی الاطلاق خوانده شده است (نساء، ۱۲۶). این که واژه محیط به معنای محیط پیرامون هم هست، از اهمیت بسیاری برخوردار است. ذکر خداوند نیز یعنی دیدن او در همه جا و تجربه کردن واقعیت او به منزله محیط بودن و البته بردن نام خداوند ذکر جلی است (28).

خداوند هستی را چنان آفریده که در عین زیبایی وصف ناشدنی و حیرت آورش از وحدتی خارق العاده برخوردار است، متون دینی صحنه زیبای آفرینش را جلوه گاه تجلیات خدای یکتایی می‌داند که هستی را چنان تودرتو و دارای نظام درونی و بیرونی معرفی می‌نماید که هر مخلوقی با هماهنگی اجزای درونی با هدفی مشخص، کاشف از نظام فاعلی عالمانه و نظام غایی حکیمانه می‌باشد (26). مسلمان معتقد به قرآن همواره به طبیعت، به منزله آیات سبز قدسی و بازتاب دهنده واقعیت‌هایی از بهشت در جهان خاکی، عشق می‌ورزیده و از آن درس‌ها می‌آموخته است (3). بنابراین نه تنها آموزه‌های دینی به پردازش صحیح ارتباط نیت و اعمال انسان با حوادث زیبا و نازیبای طبیعت پرداخته بلکه پیشرفت‌هایی که در علوم مختلف زیستی برای بشر حاصل شده به این نوع گزارش دهی گواهی می‌دهند (26). بر این اساس، همان گونه که بیشترین توجه دینداران به رابطه بین انسان و خدا اختصاص یافته است؛ اگر کاوش در عرصه متون دینی انجام شود، می‌توان به یک نگاه دیگر که شمولیت زیادی نیز دارد، دست پیدا کرد. بنابراین فهم این رابطه دو جانبه بین خدا و طبیعت از درون دین، می‌تواند مشخص کننده نوع رفتاری باشد که مخلوقات نظیر انسان باید با طبیعت داشته باشند.

بر اساس آموزه‌های دینی، رابطه بین انسان با طبیعت باید از جنس رابطه بین بخشی از هستی با بخش دیگر باشد و هریک به عمران و آبادانی دیگری مدد رسانند. اما وضع آن گاه دچار پریشانی می‌گردد که انسان با استفاده از توانایی‌های خدادادی خویش به تخریب و نابودی طبیعت و محیط زیست پیرامونی خویش دست زند. به قول نصر (۱۳۸۶) بحران محیط زیست، حاصل فراموشی تقدس حیات است. اغلب آیین‌های بزرگ در خصوص نظر پیرامون نظام طبیعت و دین بسیار شبیه هم هستند (26). بنابراین، آن چه از گزاره‌های دینی افاده می‌شود، این است که رابطه بین انسان و طبیعت رابطه‌ای تنگاتنگ و از سر نیاز است. این گونه که آن‌ها از نحوه ارتباط بین این دو به «تعامل استکمالی بین طرفینی انسان و طبیعت» تعبیر می‌کنند و بیان می‌کنند که انسان دو بعدی هم می‌تواند از مواهب مادی طبیعت بهره مند گردد و هم از زیبایی‌های معنوی آن. طبیعت نیز علاوه بر زیبایی‌های معنوی از چنان ذخایر مادی برخوردار است که قادر است دامن پر مهر خویش را بر تمام انسان‌ها بگستراند و مواهب خویش را از ایشان دریغ ننماید. از سوی دیگر انسان نیز باید با منطق صحیح استفاده از این مواهب نه تنها از افراط پرهیز نماید، بلکه بیش از پیش به عمران و آبادانی آن همت گمارد.

مبانی فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی در ایران

فلسفه تربیتی جمهوری اسلامی ایران، فلسفه‌ای است که برای شناخت و تنظیم مبانی اساسی تربیت بر دیدگاه مبتنی بر جهان بینی و نظام ارزشی اسلام تکیه کرده است. زیرا گزاره‌های بنیادی برگرفته از نصوص دینی اسلام که به توصیف خداوند و تبیین حقیقت هستی و جهان می‌پردازد، نه تنها به عنوان مبانی اساسی تربیت در نظر گرفته می‌شوند، بلکه پس از قبول عقلانی اصل دین و بر اساس لزوم هماهنگی بافته‌های عقل با داده‌های وحی، باید مفاد قطعی تعالیم قطعی دین را محور اصلی و مصباح حقیقی فهم مبانی تربیت به شمار آورد. بر این اساس مبانی تربیت جمهوری اسلامی ایران مجموعه‌ای از گزاره‌های مدلل و مدرن است که به تبیین چیستی، چرایی و چگونگی تربیت، در جامعه اسلامی ایران به شکلی جامع، سازوار، به هم پیوسته و با تکیه بر مبانی اساسی معتبر و متناسب با نظام فکری و ارزشی مقبول در جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد تا بتواند به مثابه چارچوب نظری کلان برای هدایت انواع تربیت و سامان دهی نهادها و فعالیت‌های تربیتی جامعه اسلامی ایران در دوران معاصر نقش آفرین باشد (مبانی نظری سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰).

نکته مهم و قابل توجه در تدوین مبانی تربیت جمهوری اسلامی ایران این است که نخست با استفاده از منابع معتبر دینی، یعنی تعالیم اسلامی برگرفته از قرآن کریم و سنت معتبر، معارف اصیل اسلامی (بیانات روشمند عالمان مسلمان در مقام شرح و تفسیر تعالیم اسلامی) با تحلیل و تقریر دیدگاه‌های مشهور در بین فیلسوفان مسلمان به ویژه (پیروان حکمت متعالیه صدرایی) و نیز با مراجعه به تحقیقات پیشین در زمینه تبیین مبانی قلفی تربیت از منظر اسلامی، مجموعه‌ای از گزاره‌های مدلل دینی و فلسفی را تحت عنوان مبانی اساسی تربیت استخراج و متناسب با مباحث فلسفه تربیت با نگاهی ترکیبی نسبت به این مبانی اساسی، به تلخیص و با هم نگری آن‌ها اقدام شده است (مبانی نظری سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰).

مبانی نظری سند تحول بنیادین مبانی اساسی تربیت را بر حسب موضوع به پنج بخش تقسیم نموده است که عبارتند از مبانی هستی‌شناختی، مبانی انسان‌شناختی، مبانی معرفت‌شناختی، مبانی ارزشی‌شناسی و مبانی دین‌شناسی. در بحث تربیت زیست محیطی از جمله مبانی که نقش مهم‌تری ایفا می‌کنند عبارتند از: مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزشی‌شناختی.

۱- مبانی هستی‌شناسی: قلمرویی از دانش فلسفی است که موضوع آن تبیین چیستی و چرایی واقعیت وجود (بیان هستی و علت غایی آن) است که در مباحث جهان بینی اسلامی یا در حوزه دانش فلسفه اسلامی، به طور مدلل و مبرهن مطرح شده است (مبانی نظری سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰).

۲- مبانی انسان‌شناسی: بخشی از مبانی هستی‌شناختی است که درباره انسانی به عنوان یکی از عناصر سه گانه هستی (خداوند، عالم و انسان) بحث می‌کند که از تعالیم اسلامی یا معارف اصیل اسلامی در مقام توصیف خصوصیات عموم افراد بشر یا از مباحث مربوط به تعریف انسان در فلسفه اسلامی (علم النفس فلسفی) استخراج شده اند و باید آن‌ها را به لحاظ نقش محوری تبیین و

ترسیم سیمای کلی انسان در هر نظریه فلسفی تربیت، سنگ بنای اصلی هرگونه توصیف و تبیینی از فلسفه تربیت با رویکرد اسلامی دانست (مبانی نظری سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰).

۳- مبانی ارزش شناسی: قلمرویی از مباحث‌ترین فلسفه است که موضوع آن چستی و چرایی و چگونگی ارزش‌ها و چگونگی تحقق آن‌ها بر اساس نظام معیار مقبول در جامعه اسلامی (مبانی و ارزش‌های مبتنی بر دین حق یا سازگار با آن) است، که عموماً از حوزه فلسفه اخلاق و حکمت عملی با رویکرد اسلامی یا از منابع بیانگر نظام ارزشی و اعتقادی اسلام به عنوان اصول موضوعه اخذ شده اند (مبانی نظری سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰).

نتیجه‌گیری

همانطور که در این تحقیق نشان داده شد، تربیت زیست محیطی پدیده نوظهوری است که با اهمیت یافتن محیط زیست و حفظ آن توسط جوامع اهمیت دوچندان یافته است. تربیت زیست محیطی در قرن اخیر در مرکز توجه پژوهشگران، حامیان محیط زیست و دست اندرکاران تربیت قرار گرفته است. همانطور که اشاره شد، غایت تربیت زیست محیطی آن است که نسل جدید به گونه‌ای تربیت شوند که بتوانند ضمن بهره برداری لازم از محیط زیست، نه تنها آن را تخریب نکنند، بلکه آن را حفظ و آباد هم بکنند؛ بنابراین تربیت زیست محیطی، رشد و پرورش دانش‌ها، گرایش‌ها و رفتارهای لازم برای حفظ و آبادانی محیط زیست است. آن چه از تربیت زیست محیطی بر اساس تعاریف مختلف به ذهن خطور می‌کند این است که بتوان بر اساس یک پایه و بنیان فلسفی عمیق و در حضور مولفه‌هایی نظیر دانش، فرهنگ و آموزش زیست محیطی عمل کرده و با بهره جستن از قواعد و الزامات دینی، نگرش افراد در ارتباط با طبیعت و یا بر هم کنش میان انسان و طبیعت را بهبود بخشید. اکثر محققان و اندیشمندان به دنبال ارائه راه‌های موثر در جهت حفظ آثار طبیعی و محیط زیستی کشورها هستند. وجه تمایز این تحقیق با تحقیقات گذشته تاثیر آموزه‌های دینی و قرآنی بر این موضوع است. همان طور که برخی محققان نیز نشان دادند، نگرش زیست محیطی به بررسی رابطه خدا با محیط زیست می‌پردازد و منظور این خواهد بود که انسان باید درک درستی از رابطه خدا با جهان هستی و علی‌الخصوص طبیعت و موجودات برسد. بنابراین بهترین مرجع تربیت و آموزش زیست محیطی توجه به جهان بینی توحیدی و نگرش قرآنی به طبیعت است. بر این اساس به نظر می‌رسد مبانی و اهداف فلسفه تربیت زیست محیطی را باید در قالب هدف غائی خلقت مورد بررسی قرار داد. یعنی تربیت انسان برای مواجهه با هستی و نمودهای طبیعی که مخلوقات مستقیم خداوند هستند، شناختی را می‌طلبد که در ابتدا با شناخت خداوند امکان پذیر خواهد بود.

مطابق با بررسی‌های صورت گرفته و در یک جمع بندی کلی باید گفت، تربیت زیست محیطی در مبانی فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی باید بر چند محور متمرکز باشد: اصلاح نگرش به محیط زیست (جهان خلقت)؛ اصلاح رویکرد تعاملی انسان با جهان خلقت (از مصرف گرایی به امانت داری و آبادانی)؛ احساس عمیق یکپارچگی با همه اجزای عالم هستی (و خالق آن) و عشق به آنها؛ توسعه اخلاق و احساس مسئولیت شخصی در قبال محیط زیست؛ اصلاح الگوی رفتاری کشور (اسراف و مصرف‌گرایی)؛ مسئولیت پذیری

اجتماعی و ترغیب یکدیگر برای برقراری سلامت پایدار در محیط زیست. همه این مؤلفه‌ها باید به الگوی رفتاری و سبک زندگی تبدیل شوند. با این وصف، در حوزه تعلیم و تربیت، نمی‌توان داشتن یا تقویت کردن اطلاعات و علم متریبان را معادل تربیت زیست محیطی دانست. وظیفه مهم معلم ایجاد نگرش زیست محیطی درست، تقویت انگیزه، حساسیت و دغدغه در کنار شناخت و فراهم کردن فرصت تجربه و تمرین‌های عملی در مدرسه و محیط‌های واقعی و طبیعی است. در این راستا پیشنهاد می‌شود کتاب‌هایی درباره محیط زیست برای مقاطع مختلف تحصیلی با چشم انداز اسلامی نسبت به جهان هستی و همچنین، ترسیم وظایف و مسئولیت‌های زیست محیطی آن در قالب اسناد نوشته شود و طرح تربیت زیست محیطی با رویکرد اسلامی در مدارس اجرا گردد. از محدودیت‌های این تحقیق فشرده‌گی مطالب و نبودن زمان کافی برای پرداختن به برخورد اسلام با طبیعت از جمله حیوانات و عمران و آبادانی زمین است که به علاقه‌مندان پیشنهاد می‌شود به صورت جداگانه این موضوع را مورد تبیین و بررسی قرار دهند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

منابع

1. Benson J. Environmental Ethics. Tehran: Environmental Protection Organization; 2018.
2. Hadadi M. Foundations of Environmental Ethics in Religions. Information on Government and Knowledge. 2008;3(3):25-8.
3. Jahangir I. The Environment and Its Crisis: A Quranic Approach. Cultural and Social Knowledge. 2011;2(7):63-84.
4. Palmer J. Environmental Education in the 21st Century. Tehran: SAMT Publications; 2019.
5. Moein M. Moein Dictionary. Tehran: Amir Kabir; 1971.
6. Komeijani D, Faryadres Z. Familiarity with the Structure of Religious Education and Strategies for Its Acceptance in Childhood. Semi-Annual Journal of Educational Teachings in the Quran and Hadith. 2015;1(2):18-1.

7. Falsafi MT. *Philosophical Discourse: The Child in Terms of Inheritance and Education*. Tehran: Institute for the Publication of Islamic Teachings; 1989.
8. Falsafi MT. *Al-Hadith (Educational Narratives from the School of Ahl al-Bayt)*. Tehran: Islamic Culture Publishing Office; 1989.
9. Delshad Tehrani M. *Manzar Mehr: Foundations of Education in Nahj al-Balagha*. Tehran: Darya Publications; 2000.
10. Morovati S, Nasrabadi A, Akbarnejad M, Hosseini Nia SMR, Rasouli A. Educational Components of the Perspective of a Religious Society Based on the Quran and Hadith. *Scientific-Research Semi-Annual Journal of Educational Teachings in the Quran and Hadith*. 2017;2(4):58-41.
11. Shariati S. A Study of the Term "Education" in the Quran and Tradition. *Quarterly Journal of Educational Psychology*. 2012;8(23):62-74.
12. Shamkhi M. The Impact of Quranic Education on the Manifestation of Human Perfection. *Semi-Annual Journal of Educational Teachings in the Quran and Hadith*. 2015;1(2):76-59.
13. Brooke JH. Natural Theology. *Letter of Science and Religion*. 2003(20):39-58.
14. Mohaghegh Damad SM. Theology of the Environment. *Religious News*. 2000;6(17):7-30.
15. Kauklemans J. *Martin Heidegger: An Introduction to His Philosophy*. Tehran: Hikmat Publications; 2001.
16. Abbasi V. Hermeneutics and Religious Thought. *Kosar-e-Ma'arif*. 2010;6(13):141-74.
17. Drenthen M. Environmental Hermeneutics and the Meaning of Nature In - S. M. Gardiner & A. Thompson (Eds.), *The Oxford Handbook of Environmental Ethics* (pp. e15-e27). Oxford: Oxford University Press; 2016.
18. Imani Naeini M, Talaei E, Saadi Pour M. Explaining Environmental Education Based on the Foundations of Educational Philosophy in the Islamic Republic of Iran. *Quarterly Journal of Applied Issues in Islamic Education*. 2017;2(24):7-46. doi: 10.29252/qaie.2.4.7.
19. Nelson MP. Environmental Ethics. *Ethics*. 2006(2 & 3):60-74.
20. Abedi Sarvestani A, Shahvali M, Mohaghegh Damad SM. The Nature and Views of Environmental Ethics with Emphasis on Islamic Perspectives. *Ethics in Science and Technology*. 2007;2(1 & 2):72-59.
21. Carlson A. Environmental Aesthetics. *Aesthetic Studies*. 2009;10(20):291-302.
22. Nozari HA. *Feminism and Historiography (2): Theories and Applications*. *Journal of Information on Wisdom and Knowledge*. 2010;5(6):64-7.
23. Moshirzadeh H. *From Movement to Theory: Two Centuries of Feminism*. Tehran: Shirazeh Publications; 2006.
24. Salehi S, Lotfi B. A Sociological Analysis of Gender Differences in Environmental Attitudes in Iran. *Economic Sociology and Development*. 2014;3(1):109-38.
25. Asghari Loghmaghani S. *Fundamentals of Environmental Protection in Islam*. Tehran: Islamic Culture Publishing Office, Environmental Protection Organization; 1999.
26. Bidhendi M, Karbasi Zadeh A, Shiravand M. The Role of Religious Teachings in Solving Environmental Crises. *Studies on Science and Religion*. 2010(2):7-23.
27. Fahimi A, Mashhadi A. Intrinsic and Instrumental Value in Environmental Philosophy (From Philosophical Approaches to Legal Strategies). *Philosophical-Theological Studies*. 2009;11(1):291-302.
28. Nasr SH. *The Need for Sacred Knowledge*. Qom: Ta Publications; 2000.